

CANİK SANCAĞI'NIN NÜFUSUNA DAİR BİR DEĞERLENDİRME*

Doç.Dr.Nedim İPEK**

GİRİŞ

Canik Sancağı Tanzimat'tan önce Sivas eyaletinin sınırları içinde yer almaktaydı. 1847 yılında idarî olarak Trabzon'a bağlandı. 1867 *Vilâyet Nizamnâmesi*'ne göre: Samsun, Bafra, Çarşamba ve Ünye kazalarından oluşmaktaydı. 1877'de Terme ve Niksar'ın da ilâvesiyle sancak dahilindeki kazaların sayısı altıya çıktı. 1892'de ise Niksar sancak sınırları dışında bırakılırken, Fatsa kazası Canik'e bağlandı.

1485-1576 yılları arasında Canik sancağının nüfusunda büyük dalgalanmalar oldu. Sancağın nüfusu 1485'te 70-80 bin civarında iken 1520'de 67-76 bine kadar geriledi. 1576'da ise Anadolu'daki nüfus artışına paralel olarak % 60-70 artarak 110 ile 125 bine yükseldi. 1485'te kırsal nüfusun %5'ini oluşturan gayr-i müslim nüfus 1576'da % 3.4'e geriledi. Bafra'nın köylerinde bu oran %7'den %1.3'e kadar indi. Bu gerilemenin sebebi Bafra'nın köylerinde meskûn gayr-i müslim reyanın çevre kasabalara veya Anadolu'nun diğer yerleşim birimlerine göç etmelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Zira, 1485-1576 tarihleri arasında Müslüman nüfus %104 artarken, gayr-i müslim nüfus ancak %15'lik bir yükselme kaydetti¹. 1576-1642 yılları arasında Canik sancağının kır nüfusunda çok büyük bir düşüş söz konusudur².

* Bu makale *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*'nin 10. sayısında yayınlanmıştır.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹- Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1991, s. 197.

²- Mehmet Öz, "XVII. yüzyıl Ortasına Doğru Canik Sancağı", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993, s. 199-204.

Aynı dönemde Samsun kentinin nüfusuna bakacak olursak, 1485'te şehir dokuz Türk ve bir Rum mahallesiinden oluşmaktaydı. Şehirde 2.075 Türk ve 855 gayr-i müslim (Rum, Ermeni, Cenevizli) bulunmaktaydı. Hıristiyan nüfus şehir nüfusunun % 29'unu oluşturuyordu. 1520 tahririne göre ise, şehir nüfusu 1.785'i Türk, 280'i Hıristiyan olmak üzere 2.065 idi. Buna göre Hıristiyanlar toplam nüfusun %13'ünü oluşturmaktaydı. Bir başka ifade ile Hıristiyan nüfusta Türk nüfusa göre daha hızlı bir azalış söz konusudur. 1576 sayımında şehir nüfusunun yine azaldığı dikkati çekmektedir. Bu tarihte şehrin nüfusu 1.529'dur. Bunun 1.364'ü Türk ve 165'i gayr-i müslimdir³. 1642'de ise şehir nüfusu 700'e kadar geriledi. Bu gerilemenin sebebi, her şeyden önce Trabzon ve Sinop limanlarının Samsun'u geride bırakmalarıdır. Ayrıca, bölgenin gelirleri İstanbul, Trabzon ve Amasya'da bulunan Vakıflara tahsis edilmişti. Bu nedenle Samsun *tali* bir liman ve kırsal yerleşmelere pazar olmaktan öteye gidemiyordu. Celâlîler'in ve Kazaklar'ın şehre yönelik saldırıları da nüfusu olumsuz yönde etkiliyordu⁴. XVI. yüzyılda cereyan eden Sulhte olayları Kastamonu, Bolu ve Canik çevresi kent, kasaba ve köylerini de kapsayan geniş dağlık ve ormanlık bir bölgede yoğunlaşmıştı. Halk Celâlîler'den korunmak için kalelere çekilmek zorunda kalmıştı.

XVIII. yüzyılda Samsun'un nüfusuyla ilgili elimizde bir kaynak ve inceleme bulunmamaktadır. Bilinen o ki, XIX. yüzyıldan önce gerek Samsun şehrinde ve gerekse sancağın kırsal alanında çoğunlukta olan Müslüman Türk nüfusu Hıristiyan nüfusa göre daha hızlı bir şekilde artmaktaydı. Bu çalışmanın amacı, klâsik dönemde Canik sancağının nüfusunda görülen özelliklerin Tanzimat ve sonrasında devam edip etmediğini, sancak nüfusunun nasıl bir seyir takip ettiğini ve nüfusta görülen değişikliklerin sebeplerini genel anlamda ortaya koymaktır.

I- Canik Sancağı'nın Nüfusu

A- Sancak Nüfusu

1831 nüfus sayımına göre 40.935'i Müslüman ve 14.808'i gayr-i müslim olmak üzere bölgenin toplam nüfusu 55.743'dür⁵. Bu istatistiki bilgiye göre: Sancak

³ Bahaeddin Yediyıldız, "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 297- 301.

⁴ Mehmed Öz, "XVII. yüzyıl ...", s. 195-196.

⁵ Kemâl Karpat, *Ottoman Population 1830-1914 (Demographic and Social Characteristics)*, Madison- Wisconsin 1985, s. 113.

nüfusunun % 73.43'ü Müslüman, % 26.57'si gayr-i müslimdir. Sancağın 1869-1914 yılları arasındaki nüfusu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir⁶.

	1869	%	1900/1901	%	1914	%
Müslüman	127.540	70.00	229.393	70.88	265.950	67.65
Rum	44.572	24.46	73.427	22.67	98.739	25.10
Ermeni	10.042	5.51	20.184	6.23	27.058	6.87
Katolik	-	-	78	0.02	261	0.06
Protestan	-	-	676	0.20	1.257	0.31
Yahudi	-	-	-	-	27	0.01

Yukarıdaki verilere göre, sancağın zaman içinde değiştirilen sınırlarını dikkate almadığımız takdirde, 1831-1914 döneminde 337.549 kişilik bir artış söz konusudur. Sancak dahilinde Müslüman Türk nüfus çoğunluğu oluşturmaktadır. Gayr-i müslim tebaa Merkez kazada yoğunlaşmış durumdadır. Bu dönemde gayr-i müslim nüfus 8.5, Müslüman Türk nüfus 6.5 kat arttı. 1869-1914 arasında ise Müslüman Türk nüfus 2, gayr-i müslim nüfus 2.3 kat arttı. Sancak sınırlarının aynı olduğu 1900-1914 tarihleri arasında da oran itibarıyla müslüman olmayan nüfus daha fazla arttı. Sancağın genel nüfusu içinde Türkler'in payı 1831-1869 arasında % 3.43 geriledi. 1869-1901 arasında % 0.88'lik bir artış kaydederken, 1901-1914 devresinde ise % 3.23 geriledi.

Nüfus istatistiklerine nazaran sancak dahilindeki nüfus artış hızı Birinci Dünya Savaşı yıllarında binde onbeşten binde yediye kadar indi. Canik Sancağı'nın nüfusu 1918 yılında aşağıdaki tabloda görüleceği üzere 404.275 kişidir⁷. 1918 yılı itibarıyla nüfusta net 2.096 kişilik bir kayıp söz konusudur.

⁶-Türk nüfusuyla ilgili Avrupa kaynakları, istatistiki bir sayım için gerekli olan malzemelere sahip olmadıklarından gerçeklik payı taşımazlar. Bu nedenle yukarıdaki tabloyu Türk istatistiklerine göre tanzim ettik. Nüfus istatistikleri için Bkz. *Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi 1313, 1316, 1319, 1320*; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, Paris 1894, s.10; Kemâl Karpat, *Aynı eser*; Stanford J. Shaw, "Population Movements During The Last Years Of The Empire, 1885- 1914: Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul 1980, s.199; Justin Mc. Carthy, *Muslims and Minorities The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, London 1983.

⁷ - *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Kalemi (DH.SNM), Nr. 40/15.*

Kaza	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi	Katolik Ermeni	Protestan
Samsun	46.755	54.200	4.801	19	261	263
Ünye	58.483	5.184	5.763	9	-	-
Bafra	51.418	31.365	1.803	-	-	-
Fatsa	39.026	3.286	1.234	-	-	404
Çarşamba	57.563	4.012	10.798	-	-	616
Terme	23.495	919	2.598	-	-	-
Toplam	276.740	98.966	26.997	28	261	1.283

B- Samsun Şehrinin Nüfusu

İngiliz seyyahı J. Macdonald'a göre 1813-1814'te Samsun şehrinin nüfusu 2.000 kadardı. J. Brant 1836 yılında şehrin nüfusunu 10.000 olarak tahmin etmektedir. Türkler şehirde ikâmet ederken gayr-i müslimler Kadıköy gibi denize nazır arızalı yerlerde yaşıyorlardı. Fener Burnu ve Mert Irmağı ağzı yakınındaki bataklıklar sıtma hastalığına sebebiyet veriyordu. Ağustos 1869 yangını sonrası bataklıkların kurutulmasına teşebbüs edilirken yamaçlar üzerinde yeni mahalleler oluşturuldu. Vital Cuin'e göre şehrin nüfusu 1860'la 3.000 iken, 1890 yılında 16.000'e çıktı. Bunun 5.000'i Müslüman, 6.000'i Rum, 3.000'i Ermeni, 2.000'i muhtelif topluluklardan oluşmaktaydı. XX. yüzyılın başında 10.000'i Türk, 8.000'i Rum ve 2.000'i Ermeni olmak üzere şehir nüfusu 20.000'e yükseldi⁸. Şehir nüfusu ile ilgili veriler birbirini tutmamaktadır. Örneğin, Samsun şehrinin nüfusu 1902 ile 1909 arasında Ali Rıza'ya göre 11.000, A. Şerefe göre, 35.000, M. Eşref'e göre 11.000, Dupont'a göre 16.000 kadardır⁹. Milli Mücadele'nin başında ise şehir nüfusu 20.000 olarak gösterilmektedir¹⁰.

XIX. yüzyılda Samsun şehrindeki gayr-i müslim nüfusun bir patlama yaptığını söyleyebiliriz. XV. ve XVI. yüzyıllarda gayr-i müslimlerin şehir nüfusundaki payı %29'dan % 13'e düşerken, XIX. yüzyılda % 69.75'e yükseldi. XX. yüzyılın başlarında ise % 50'ye geriledi. O halde, gerek şehir nüfusu ve gerekse kır nüfusundaki gayr-i müslim payı arttı. Samsun şehir nüfusu ile kır nüfusu mukayese edildiğinde Rumlar'ın ticaretin yoğun olduğu şehirde ve merkez köylerde,

8- Besim Darkot, "Samsun", *İA*, X, İstanbul 1993, s.176.

9- Tuncer Baykara, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti, Arazi ve Nüfus", *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992, s. 194.

10- Tevfik Çavdar, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, İstanbul 1972, s.18.

Müslümanların ise verimli topraklara sahip köylerde yoğunlaştıkları dikkati çekmektedir. Sancak nüfusunda müşahede edilen değişikliklerin sebepleri XIX. yüzyıl boyunca oluşan ekonomik ve sosyal olayların bir sonucudur. Aşağıda sancak nüfusunun gelişimini etkileyen faktörler tartışılacaktır.

II- Canik Sancağı'nın Nüfus Gelişimini Etkileyen Faktörler

A- Ekonomik Faktörler

Canik Sancağı'nın nüfus gelişimini etkileyen faktörlerin başında Samsun kentinin ekonomik konum ve yapısı gelmektedir. Anadolu üzerindeki ticaret yollarından birisi Basra'dan başlayıp Bağdat-Musul-Mardin-Urfa-Diyarbakir-Harpur- Malatya-Sivas-Tokat ve Amasya'dan geçerek Samsun ve Sinop limanlarına kavuşan, oradan deniz yolu ile Karadeniz'in kuzey ve batı sahilleri ile İstanbul'a ulaşan yoldur. Bu ticarî yol sayesinde Selçuklular döneminde Samsun önemli bir liman şehriydi. Osmanlılar döneminde Karadeniz bir Türk gölü haline dönüştürüldü ve yabancı bandıralı gemilerin bu denize girmeleri yasaklandı¹¹. 1546 yılında Basra şehrinin alınması ile bu yol tamamen Türk hakimiyeti altına girdi. Osmanlı-Safevi mücadeleleri sebebiyle İran yolu kapanınca ticaretin ağırlık noktası Basra-Karadeniz hattına kaydı¹².

XVI. yüzyılda Samsun'a yönelik Kazak ve Abaza saldırıları ile XVII. yüzyılda Karadeniz-Basra hattının önemini kaybetmeye başlaması sonucu bu hat üzerindeki şehirlerde sanayi ve ticaret hayatı gerilemeye yüz tuttu ve Samsun köy görünümüne büründü¹³. Bu dönemde kentteki ticarî faaliyetlerin boyutları Trabzon'la mukayese edilemeyecek ölçüde sınırlıydı. Bununla beraber, süreklilik

¹¹Osmanlı Devleti, yabancı gemilerin Karadeniz'deki ticarî faaliyetlerini kesin olarak yasaklamış ve bu yasağı yüzyıllar boyu özenle korumuştur. Yasak süresince bazı Avrupa devletlerine Karadeniz limanlarında serbest ticaret hakkı tanımakla birlikte, bu hak hiçbir zaman kullanılmamıştır. Karadeniz'in *kapalı deniz* statüsü Rusya'nın gösterdiği gelişme ile sarsılmış ise de, Osmanlı Devleti 1787-1830 tarihleri arasında Karadeniz'i tüm devletlere tamamen kapalı tutabilmiştir. Ancak Edirne Andlaşması ile Karadeniz bütün devletlere açık bir deniz haline gelmesine Osmanlı Devleti rıza göstermek zorunda kalmıştır. Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Kemâl Beydilli, " Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve " Mîrî Ticâret " teşebbüsü", *Belleten*, Ankara 199, Sayı. 214, s. 688- 751.

¹²- Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz-Basra Körfezi Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 471- 475.

¹³- Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993, s. 132- 133.

arz eden bir ekonomi vardı. Tersaneye sunulan hizmetler ve İstanbul'a tahıl sevkiyatı Samsun limanını canlı tutmaktaydı. Samsun limanından İran veya Kefe ile doğrudan kurulan ticarî bağ yoktu. Bu bağlar Trabzon ve Sinop üzerinden kurulmaktaydı. Samsun sadece Orta Anadolu'yu İstanbul'a bağlayan bir liman kenti konumundaydı.

Bununla beraber, Samsun iskelesi ülkenin pamuklu el sanayisinin önemli merkezleri durumunda olan Tokat, Zile, Amasya ve Merzifon gibi şehirlerin denize açıldığı merkezde bulunuyordu. Bu merkezlerin İstanbul ve diğer Karadeniz limanlarıyla olan ticareti ve ulaşımı Samsun gümrüğü ve iskelesi kanalıyla oluyordu. Kastamonu'dan Tokat'a kadar uzayan bölge XV. yüzyılda olduğu gibi XVIII. yüzyılda da Karadeniz'in kuzey bölgesinin pamuklu ihtiyacını karşılayan temel üretim bölgesiydi. Kırım'ın elden çıkışını müteakip söz konusu ticaret bir süre daha devam ettiyse de önemini kaybetti. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu mamullerinin yerini İngiliz pamuk ipliği ve pamukluları aldı¹⁴.

XVIII. yüzyıl sonu itibarıyla, Samsun ve havalisi henüz Avrupa sanayi ürünlerinin pazarı halini almamıştı. Bu dönemde, ihracat fazlası dolayısıyla dış ticaret dengesi Samsun ve hinterlandı lehineydi. İhracat ve ithalatta gayri-müslimler önemli bir yer tutmaktaydı. Özellikle Rumlar ve Ermeniler ön plândaydı. Söz konusu ticaret, Türk bandıralı gemilerle yapılmaktaydı¹⁵. XVI. yüzyılda kendi kendine yeten bir ekonomi iken XVIII. yüzyılda serbest ekonomik sisteme doğru bir geçiş söz konusuydu.

XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında merkezî otoritenin sarsılmasından kaynaklanan iç ayaklanmalar baş gösterdi. Güçlü aileler arasında bölgeyi ele geçirme mücadelesi (Canikli Ali Paşa ve Tayyar Paşa İsyanları) ortaya çıktı. II. Mahmud devrinin sonlarına doğru bölgede otorite temin edildi. Merkezî otoritenin sağlanmasından sonra Samsun, ekonomik açıdan tekrar canlanmaya başladı. Bu dönemde, Tokat Kalhânesi'nde üretilen bakır, Canik ve havalisindeki ormanlardan elde edilen kereste ile kendirin tüccara satışı yasaklandı. Söz konusu ürünlerin tersanenin ve ordunun ihtiyacını karşılamak üzere Samsun iskelesinden İstanbul'a sevk edilmesine dair çeşitli tarihlerde ilgililere emirler verildi. Ayrıca, Canik, Sivas, Çorum ve Amasya'dan toplanan zahirenin İstanbul'un yanı sıra Anapa, Sohum ve Faş'ta bulunan askerî birliklerin iâşe ihtiyaçlarına tahsis edildiğinden buralara nakledilmesine dair ilgili kadı ve naiblerine buyruhdular

14. Halil İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 1993, s. 303.

15. Bayram Kodaman, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I)*, Samsun 1990, s. 92- 93, 96.

gönderildi¹⁶. Buyruhdulardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı'da birinci ölçüde İstanbul'un ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışılıyordu. Bu nedenle, İstanbul'un ihtiyacı karşılanmaksızın diğer yerlere zahire satışı yasaktı. Ancak, ihtiyaç fazlasının satılmasına izin veriliyordu. Hele yabancılara zahire satışı kesinlikle yasaktı. Bununla birlikte, daha fazla ücret ödeyen ecnebî tüccarlar el altından zahire alımında bulunuyorlardı¹⁷. Samsun aynı zamanda, Diyarbakir, Harput ve Sivas vilâyetlerinin yolcu iskelesi rolünü oynuyordu. Örneğin, İstanbul'dan memleketleri olan Çorum, Perşembe, Arapkir ve Yozgat'a gidenler deniz vasıtaları ile Samsun'a geliyor, şehirde menzilhane konumundaki kahvehanelerde veya hanlarda dinlendikten sonra karayolu vasıtaları ile yollarına devam ediyorlardı¹⁸.

Samsun limanı, Sinop¹⁹ ve Trabzon limanlarının gölgesinde kalmış olduğundan XIX. yüzyıla kadar pek ön plâna çıkamamıştı. Bu yüzyılda üç yeni unsur Samsun'u ön plâna çıkarttı. Bunlardan birincisi Karadeniz'in Avrupa bandıralı buharlı gemi trafiğine açılmasıydı. İkincisi, bölgede tütün ekiminin başlaması, üçüncüsü ise Kafkasya'dan, Trabzon'dan ve Orta Anadolu'dan pek çok insanın göç ederek Samsun ve havalisine yerleşmesiydi. Nüfus artışıyla birlikte Avrupalı tüccarlar da Samsun'a yerleşmeye başladılar. Başta, tütün, hububat ve deri olmak üzere, çeşitli hammaddelerin dışsatımı hızlandı²⁰. Bu üç yeni faktör Samsun'un hem ticaret merkezi, hem de ulaşım merkezi haline gelmesini sağladı. Karadeniz'in açık ekonomi haline gelişi, 1838 Sözleşmesi ve Tanzimat Fermanı ile tekellerin ve kısıtlamaların kaldırılması serbest ekonomiye geçişi gösterir. Bu dönemde 1840-1870 (Kırım Savaşı, Amerika İç Savaşı) ve 1890'lı yıllarda (1896 tarım ürünleri fiyatlarındaki ani artış) iki büyük canlılık devresi yaşayan liman kentleri ehemmiyet

16- Mehmet Beşirli, *XLX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iyeye Siciline Göre H. 1200- 1255; M. 1785- 1839)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1993, s. 125, 129, 154, 213, 257, 422- 423, 450.

17- Yücel Özkaya, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Samsun'da Azınlıklar ve Samsun'un İktisadî Durumu Hakkında Görüşler", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.121.

18- Osman Keskiner, *"1763 no'lu Samsun Şer'iyeye Sicil Defteri (H. 1274-1277)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1990, s.361, 504- 507, 569, 657.

19- Sinop'taki ticarî faaliyetler için Bkz. İbrahim Güler, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop (İdarî Taksimat ve Ekonomik Tarihi)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1992.

20- Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 196- 197.

kazandı. Amerikan talebindeki patlama Samsun'daki tütün üretiminin artmasına vesile oldu²¹.

1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması, Basra-Bağdat-Kirmanşah yolunun önem kazanması ve 1872 tarihinde Poti-Tiflis demiryolunun hizmete alınması sonucu Trabzon'un ticarî hacmi azalmaya başladı. Buna karşılık Samsun, Giresun ve Rize gibi limanların ticarî hacmi tedrici olarak arttı. Türk tarım ürünlerinin dünya piyasasına açılması, talebin ve üretimin gün geçtikçe artmasına paralel bu limanlar büyüdüler. Bunlar, aynı zamanda Osmanlı pazarlarının çıkış noktalarıydı. Dahası düzgün yollarla Anadolu'nun verimli bölgelerine bağlanmışlardı. Samsun'un iç bölgeleri başta tütün ve mısır üretimi olmak üzere tarıma son derece elverişliydi. 1838 andlaşması ile ziraî ürünler üzerindeki tekel kaldırıldığında Canik bölgesi Avrupa pazarlarına açıldı. İngiltere, Fransa ve diğer ülkelerin 1846'dan sonra tahıl ithalatındaki kısıtlamaları kaldırmaları üzerine, Avrupa'nın Türk tütünü ve mısırına yönelik ilgisi daha da arttı. Sonuç itibarıyla, Samsun, yerel ürünlerin taşınmasında çok önemli bir limana dönüştü ve ihracat değerlerinde genellikle Trabzon'u geçer hale geldi²². Samsun merkezde 1893'de tütün fabrikası hizmete alındı. XIX. yüzyılın sonlarında Canik genelinde 885 mağaza, 584 dükkan, 14 han mevcuttu²³. Özellikle şehirdeki mağazaların çok sayıda bulunması ticarî canlılığın bir göstergesiydi.

Anadolu'nun iç noktalarından Samsun'a gelinceye kadar oldukça bczuk olan yollar sebebiyle, Ankara Demiryolu'nun açılmasını müteakip, Orta-Anadolu ürünlerinin bu hatla taşınması Samsun'un ticarî hayatına önemli bir sekte vurdu. Geleneksel dönemde karayolları genellikle askerî amaçla timar sahipleri tarafından yapılır ve işletilirdi. Tanzimat'la beraber ana yolların yapım ve onarımını devlet üstlendi. Karadeniz'deki karayolu şebekesi 1885 sonrasında gelişti. Şehirdeki canlılığı tekrar temin amacıyla Mutasarrıf Nuri Paşa'nın teşebbüsleri ile Bağdat, Bafra ve Çarşamba şoselerinin inşasına başlandı²⁴. XIX. yüzyılın sonu itibarıyla, Samsun- Sivas, Bafra-Samsun-Çarşamba-Terme-Ünye ve Kavak-Erbaa karayolları hizmete alındı²⁵. XX. yüzyılın başında Samsun bir yandan Doğu Karadeniz'e, bir

21- Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quatert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800- 1914)*, İstanbul 1993, s. 128- 150.

22- A. Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, s. 61 vd; Mübahat Küttükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13- 17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 106.

23- Mehmet Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998, s. 95.

24- Mehmed Arif, *Gürcü Köyleri*, İstanbul 1311, s. 10- 12.

25- *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi 1320*, s. 114.

yandan da Doğu Anadolu ve Orta Anadolu'ya karayolları ile bağlanmış oluyordu. Orta Anadolu'nun Karadeniz limanlarına bağlanması sonucu İç Anadolu'dan gelen mallar Samsun limanından ihraç ediliyordu. İthal ürünler de aynı şekilde limandan karayolu vasıtalarıyla Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'ya sevk ediliyordu. 1880'de Samsun'un çağdaş bir rıhtıma kavuşması ile Samsun limanına daha büyük tonajlı gemilerin yanaşmasına ve girmesine imkân tanındı. Ulaşım ağının gelişmesi sonucu çiftçi *geçimlik* tarımdan *ticarî* tarıma yöneldi. Tarım ürünlerinin kolay pazarlanması çiftçileri daha fazla üretime teşvik etti. Sonuç itibarıyla bölgedeki tarım gelişti²⁶. Söz konusu gelişmeyi daha da hızlandırabilmek amacıyla, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Samsun-Sivas-Elcezire arasında bir demiryolu hattının yapımı plânlandı. Söz konusu hat ancak 1932' de gerçekleştirildi²⁷.

B- Türk Nüfusunun Askere Alınması

Canik Sancağı'nın nüfusunu etkileyen faktörlerden ikincisi sürekli savaş olgusudur. Türkiye 1768-1922 tarihleri arasında ardı sıra gelen savaşlara girmek zorunda kalmıştı. Bu savaşlar, ülke genelinde Türk nüfusunun artış hızını azaltan en önemli faktörlerden birisidir.

1768-1922 tarihleri arasında birbirini takip eden savaşlarda cephelere giden Türkler'in çoğu geri dönememiş ve şehit düşmüştü. Oysa, askerlik bedeli şekline dönüşen cizye sayesinde Hıristiyanlar askere gitmiyorlardı. Bu durum üç önemli sonuç doğurdu: Birincisi, Hıristiyan nüfus oranı itibarıyla daha fazla çoğaldı. İkincisi Hıristiyan nüfus işi ve gücüyle meşgul olduğundan ekonomik açıdan kuvvetlendi²⁸. Üçüncüsü ise, sanayide çalışan Türk işçilerinin askere alınması Türk sanayi kurumlarını ve özellikle tekstil sanayisini olumsuz etkiledi. Sonuçta bir çok dokuma tezgahı kapatıldı²⁹.

1843 yılında müslim, gayr-i müslim ayırımı yapılmaksızın bütün tebaaya askerlik yükümlülüğü getirildi. Sivil hayatı daha kârlı bulan ve işlerini bırakmak istemeyen Hıristiyan ahaliden hiç kimse askere alınamadı. 1863 yılında konuyu müzakere eden Meclis-i Vükelâ, askerlik mükellefiyetinin sadece Müslümanlara

26- Bünyamin Duran, "Karadeniz Bölgesinin 1870-1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I)*, Samsun 1990, s. 62-64.

27- Besim Darkot, "Samsun", *İA, X*, İstanbul 1993, 176.

28- Tuncer Baykara, "XIX. Yüzyılda Urla Yarımadasında Nüfus Hareketleri", *Aynı eser*, s. 130.

29- Mûbahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850)*, II, İstanbul 1976, s.110.

yüklenmesi sonucu devletin esas unsurunu teşkil eden Türkler'e günden güne zaaf geleceği endişesini taşıyordu³⁰. II. Abdülhamid'e göre de Müslüman unsur sadece bu sebepten yok olma tehlikesi ile karşı karşıya idi³¹. 7 Ağustos 1909 Anayasa değişikliği ile askerlik bedeli kaldırılarak tüm tebaaya askerlik mükellefiyeti getirildi³². Ancak, pratikte bu hüküm uygulanamadı.

Söz konusu savaşlar döneminde Canik sancağı dahilinde yaşayan Türk erkekleri de askere alındılar. Örneğin, 21 Temmuz 1796 tarihli bir hükme göre Canik Sancağı'nın kazalarından 1.500 mîrîlü piyade askeri toplanacaktı. Diğer yandan, H. 1212' de (1797-1798) Anapa ve civarını muhafaza için beş altı bin nefere ihtiyaç duyulmuştu. Bu ihtiyacın Karadeniz ahalisinden karşılanması yoluna gidildi. Bu gibilerin Anapa'daki mesken ve sair zarurî ihtiyaçları devlet tarafından karşılanacaktı. H. 1224 (1809- 1810) yılında başka yerlere mürettep askerlere hâlel gelmemek şartıyla Canik dahilinden 140 nefer asker tertip edilerek Erzurum valisi ve Şark canibi seraskeri maiyetine gönderilmesi hususunda ilgililere buyruldu çıkarıldı³³. 1828-1829 Türk- Rus Savaşı'nda Kafkasya cephelerinde savaşmak üzere Canik ve Trabzon bölgesinden de asker toplandı³⁴. Daha sonraki savaşlarda da bu bölgeden asker alındı. Hatta, göçmenler de cephelere sevk edildi. Örneğin, Samsun'da iskân edilen göçmenlerden oluşturulan dört alay başıbozuk süvari 1877-1878 Savaşı esnasında Kafkas Cephesi'ndeki Ordugâha dahil oldu³⁵. H. F. Tozer'in ifadesine göre, 93 Savaşı'nda Amasya sancağından cephelere 15.000 kişi gitmiş ve bunun ancak % 10'u geri dönmeyi başarabilmişti. Gerisi cephelerde şehit düşmüştü³⁶.

Genç nüfusun cephelerde kalması ve düğün adetlerinin büyük harcamalara sebebiyet vermesi sancak dahilindeki nikahlananların sayısının azalmasına sebep oluyordu. Örneğin, 1918 tarihli nüfus istatistiklerine göre 37 çift boşanırken 544 çift nikahlanmıştı. Dıştan içe ve içten dışa göç ile doğum ve ölüm yak'alarına ait kayıtlara göre sancak nüfusunda 1918 yılında 2.096 kişilik bir azalma söz

30- Gülnihal Bozkurt, *Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839- 1914)*, Ankara 1989, s. 120-122.

31- Nédim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877- 1890)*, Ankara 1994, s. 227.

32- Gülnihal Bozkurt, *Aynı eser*, s. 129.

33- Mehmet Beşirli, *Aynı eser*, s. 276, 286, 373.

34- BA, *Hattı- Hümayun*, Nr. 44106.

35- Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919)*, s. 59, 65.

36- Tuncer Baykara, "93 Harbinden Önce ve Sonra Anadolu", *Aynı eser*, s. 168.

konusudur³⁷. Savaşın nüfusun dengesini değiştirdiği anlaşılmaktadır. Nüfusun %49.27'si erkek ve %50.73 kadındır. Türk nüfusta bu oranlar erkek %48.82, kadın %51.18 şeklinde dir. Rum nüfusta da kadın oranı fazladır. Ermeni nüfusunda ise erkeklerin oranı daha yüksektir. Doğum ve ölüm vak'alarına baktığımızda ise erkek nüfus kaybının daha fazla olduğunu tespit etmekteyiz.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere söz konusu savaşlar Canik bölgesinin Türk nüfusunu olumsuz etkilemiş olmalıdır. Türk gençlerinin cephelere gitmesi ve çoğunun geri dönememesi bir taraftan bölgenin üretici nüfusunun azalmasına yol açarken, dolaylı da olsa Türk nüfustaki doğum oranını da azalttı. Buna karşılık, askerlik bedeli sayesinde savaşlara iştirak etmekten muaf tutulan gayr-i müslim ahali, bir taraftan ülke ekonomisini tamamen kontrolleri altına alırken, diğer taraftan nüfus itibarıyla daha fazla arttı. Gayr-i müslimlerin lehine ortaya çıkan bu durum Anadolu'ya yönelik göç hareketleri ile bir ölçüde dengelenebildi.

C- Göç

Canik Sancağı'nın nüfusunu etkileyen faktörlerden birisi de göç olgusudur. XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti büyük bir göç sorunuyla karşı karşıya kaldı. Samsun tarihinde de göç hadisesinin önemli bir yeri vardır.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Samsun ve havalisinde Osmanlı bürokratlarının "ev göçü" olarak isimlendirdikleri iç göç hareketleri söz konusudur. Ev göçünün en önemli sebeplerinden birisi taşrada devlet otoritesinin sarsılması ve kamu asayişinin temin edilemeyişi idi. Bu nedenle halk güvenlik açısından kırsal alandan daha iyi bir durumda bulunan şehirlere gitmeyi tercih etti. Bu tür göçler, özellikle halkın vergiden muaf tutulduğu İstanbul'a yönelikti. Karadeniz bölgesinden de ev göçleri olmuştur. Örneğin, Musa adlı bir gemici Trabzon'dan 600'ü aşkın kişiyi ev göçü için gemisine bindirip Karadeniz Ereğlisi'ne çıkardı³⁸. Devlet, ekonomisinin temeli tarıma dayanması dolayısıyla çiftçilerin çiftini çubuğunu terk ederek şehirlere göç etmesini uygun karşılamıyordu. Askeri ve cezaî tedbirlerle köyden kasaba ve şehire yönelik göç hareketlerini önlemeye çalışıyordu. H.1243 (1827- 1828) tarihinde, Samsun kadılığına gönderilen bir hükümde, meskûn ahalinin tezkiresiz olarak yerini yurdunu terk edemeyeceği, şehirlerde işi olanlara *mürûr tezkiresi* verileceği

37 - BA, DH.SNM, Nr. 40/15.

38- XVIII. yüzyıldaki iç göçler hakkında fazla bilgi için Bkz. Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/25, Ankara 1982, s. 171- 210.

ve ev göçünün öteden beri olageldiği üzere yasak olduğu belirtiliyordu³⁹. Bu çeşit yasaklamalara rağmen köyden şehire, kasabadan kasabaya veya şehire yönelik iç göç (ev göçü) önlenemedi. Samsun ve hinterlandı Doğu Karadeniz ve Orta Anadolu'dan göçmen akınına maruz kaldı. Söz konusu iç göçler ve sair sebepler nedeniyle 1320 tarihli *Trabzon Vilâyeti Sahnâmesi*'nde de ifade edildiği üzere Samsun halkının büyük bir kısmı Trabzon, Kayseri, Sivas ve Ankara ahalisinden meydana gelmişti.

Doğu Karadeniz bölgesinde tarıma elverişli toprakların az olması sebebiyle geçimini temin edemeyenler çiftini çubuğunu terk ederek başta Samsun olmak üzere Anadolu'nun diğer şehirlerine gidip yerleşiyorlardı. Hatta, Kafkasya, Kırım, Romanya ve Bulgaristan'a giderek oralarda rencberlik ve esnaflık yapmak suretiyle geçimlerini temin etmeye çalışıyorlardı. Kafkasya'ya gidenler tütün ziraatıyla, Romanya ve Güney Rusya'ya gidenler ticaretle meşgul oldular⁴⁰. İç Anadolu'dan da Samsun yöresine göç edenler oldu. Özellikle, Samsun limanının önem kazanması ve ticaret hacminin artması sonucu Samsun'da ekonomik faaliyetler canlandı. Buna karşılık, Orta Anadolu'da klâsik dönemde ticarî ve ekonomik açıdan canlı olan şehirler bu potansiyellerini kaybettiler. Bu nedenle, Orta Anadolu'da işsiz kalanlar iş bulmak veya iş kurmak amacıyla liman kentlerine gittiler. Orta Anadolu'da geçimini temin edemeyenlerden bir kısmı Samsun'a yerleşmeyi tercih etmiş olmalıdır. Söz konusu göçlerle ilgili elimizde istatistikî bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Samsun'a ait *Şer'i Siciller* bu konuda bize bir fikir vermektedir.

Söz konusu sicillerdeki tereke kayıtlarından anlaşıldığına göre, Samsun şehrinde ve Samsun'un merkez köylerinde esnaflık, sanatkârlık ve ticaret gibi işlerle meşgûl olanların bir kısmı sair şehir kasaba ve köylerden gelmiştir. Göçmenlerin geldikleri yerler tesbitlerimize göre şunlardır: Ahıska, Amasya, Ankara, Arabgir, Artvin, Aybastı, Bafra, Bayburt, Bodrum, Buhara, Diyarbakir, Elbistan, Erzurum, Giresun, Gümüşhane, Gürün, Hemsin, İstanbul, İskilip, İspir, Karahisar-ı Şarkî, Kastamonu, Kayseri, Konya, Kefe, Merzifon, Nevşehir, Of, Perşembe, Polathane, Rize, Rumeli, Sivas, Tirebolu, Tokat, Tosya, Trabzon, Ürgüp, Yozgat⁴¹.

H.1200-1255 tarihli *Samsun Şer'iyye Sicili*'nde bu kayıtlar çok az iken H.1267-1275 tarihli sicilde biraz daha artmaktadır. Söz konusu kayıtlara çoğunlukla H.1274-1277 ve H.1285-1286 tarihli sicillerde rastlıyoruz. Bu ise bizde söz konusu göçlerin XIX. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaştığı düşüncesini uyandırıyor.

39- Mehmet Beşirli, *Aynı eser*, s. 186- 188, 192-194.

40- *Trabzon Vilâyeti Sahnâmesi 1320*, s. 101, 223-224.

41- Mehmed Beşirli, *Aynı eser*, Osman Keskiner, *Aynı eser*, Mehmet Coşkun, *H. 1285-1286 (M. 1868-1869) Tarihli Samsun Şer'iyye Sicil Defteri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1990.

Sicillerde, bunların Samsun'a yerleşim tarihleri yazılı değildir. Bununla beraber Sicillerde mevcut birkaç kayda istinaden fikir edinmek imkân dahilindedir. Örneğin, İstanbul'lu Yemişçi Mehmed, 1840 yılında Samsun'a yerleşerek ticaretle meşgul olmuştur. Bir başka kayda göre de aslen Trabzon'lu olup 1840'lı yıllarda Ökse kazasının Güllü köyüne yerleşen Ahmed ticaretle meşgul idi⁴².

Samsun'a gelenlerin büyük bir kısmı şehirde veya merkez köylerde mekân tuttu. Çoğu ticaretle meşgul idi. Bazıları ise sanatkârlık ve esnaflıkla geçimlerini temin ediyorlardı. Bir kısmı da *Rüsûmat Gümriği Kolcusu* gibi memuriyetlere girmişti. Hemşehrilerinin iş yerlerinde çalیشانlar da vardı. Örneğin Kayseri'li bir gayr-i müslim, hemşehrisi olan bir bezirganın iş yerinde çalışıyordu. Hizmetçi olarak konaklara girenler de vardı⁴³.

Aynı dönemde, Samsun'dan Anadolu'nun çeşitli yerleşim birimlerine ve Kafkaslar'a yönelik göç hareketleri de meydana geldi. 1830'da Samsun'dan İstanbul'a geçerek Zincirlikapı mahallesinde mekân tutan kişiyi, Bafra'dan Aybastı'ya ailesi ile birlikte göç eden Emine'yi ve Samsun Meğde mahallesinden Ordu Ulubey'e göç edip yerleşen Selim'i örnek olarak verebiliriz⁴⁴. 1900'lü yıllarda Samsun merkez köyler ahalisinden birçok kişi Rusya'ya giderek ziraatle meşgul oldu⁴⁵.

1860'lı yıllarda Trabzon, Gümüşhane ve Sinop sahilinde meskûn Osmanlı tebaası bazı gayr-i müslim grupların iktisadî ve içtimâî sebeplerden dolayı Kafkaslar'a göç ettikleri bilinmektedir. Rusya'nın konsolos ve Ortodoks papazlar vasıtasıyla Kuzey Anadolu'da yaptığı propagandalarla işsiz güçsüz Ermeni ve Rumlar'ı Kafkaslar'da Müslüman toplulukların çıkarıldıkları bölgelere yerleştirilmesi yönünde teşvikleri oldu. Bu teşvik ve tahrikler sonucu Ermeni ve Rum cemaatine mensup bazı şahıslar göç etmeye karar verdiler. Rusya'nın bu konudaki diplomatik teşebbüsleri sonucu, Bâbüalî bunların ülkeyi terk etmelerine izin verdi. Bunun yanı sıra göç sebeplerini ortadan kaldırmaya çalıştı. Alınan izin üzerine Rum ve Ermeni göçmenler Yunanistan'a ait vapurlarla Kafkaslar'ın Karadeniz sahillerine taşındılar. Bunlar, Rus idaresince Kafkaslar'da tarıma elverişli olmayan kıraç arâziye yerleştirildiler. Ancak, Kafkasya'ya göç edenler aradıkları huzur ve ekonomik rahatlığı bulamadıkları gibi daha büyük sıkıntılarla karşılaşınca Anadolu'ya geri dönmeye çalıştılar. Bu gibilerin Anadolu'ya geri dönüşlerini kabullenen Bâbüalî geri dönüş masraflarını da üstlendi. 1869'da geri dönenler, önceden terk etmiş oldukları Selamelik, Örencik, Boyalı, Azay, Muğamlı, Kızılgöl

42- Osman Keskiner, *Aynı eser*, s. 1033, 1132.

43- Osman Keskiner, *Aynı eser*, s. 216.

44- Osman Keskiner, *Aynı eser*, s. 1000, 1043.

45- *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi 1320*, 101, 223- 224.

ve Eldavud köylerine yerleştirildiler. Ayrıca, Kafkasya'ya hareketten önce komşularına satmış oldukları gayr-i menkullerin kendilerine iade edilmesi devlet tarafından sağlandı. Bunların ziraî işlerine komşuları yardımcı oldu ve ilk hasadı elde edinceye kadar zarurî ihtiyaçları karşılandı⁴⁶.

Rusya, 1859 yılında Şeyh Şamil'in esir düşmesi sonucu Kırım ve Kafkasya'daki Türk ve Müslüman topluluklara yaptığı dinî ve siyasi baskının şiddetini arttırdı. Bunun üzerine, Kırım ve Kafkas toplulukları hür olmak, can, mal ve ırz güvenliklerini teminat altına alabilmek amacıyla Türk hakimiyetindeki topraklara göç etmeyi tercih ettiler. Kırım Savaşı ile başlayan Kafkas göçleri 1855-1865 arasında yoğunlaştı. 1866-1876 arası münferit olarak devam eden Kafkas göçleri Doksanüç Savaşı'nı müteakip tekrar kitlesel hale dönüştü. Göçmenlerin iskân edildiği yerlerden birisi de Canik sancağı topraklarıdır. Samsun, karayoluyla Anadolu'nun iç kesimlerine bağlanması ve iskâna elverişli sahaların bulunması sebebiyle özellikle Anadolu'da yerleşmek isteyenlerin uğrak noktası oldu. 1859-1876 arasında Samsun'a deniz vasıtaları ile Kırım ve Kafkasya'dan göçmen geldi. Bu göçler sonucu 10.000 nüfuslu Samsun 45.000'i aştı. İtalya'nın Samsun konsolosluğu ise 1864 yılında kasabada 42.000 göçmenin bulunduğunu belirtmektedir⁴⁷. Samsun'da biriken göçmenlerin 1/4'i bulaşıcı hastalıklar sebebiyle telef oldu. Hayatta kalmayı başarabilenlerin bir kısmı Orta Anadolu'ya sevk edilirken, diğerleri de Canik sancağı dahilinde Terme, Akçay ve Çarşamba'nın köylerine yerleştirildiler.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte Sohum'dan gelen 60.000'i aşkın göçmen başta Çarşamba ve Bafra kazaları olmak üzere Trabzon vilâyetinin iskâna elverişli yerlerine yerleştirildi. Öte yandan, Rus hakimiyetine terk edilen Batum, Cürüksu ve Acara bölgesinden de Samsun'a büyük oranda göçmen geldi. Bunlar, sancak dahilinde iskâna elverişli olarak tespit edilen 50.000 dönümlük hâlî arâziye yerleştirilmeye çalışıldı. Ayrıca, Samsun iskelesi vasıtasıyla Elazığ'a 1.500 hane Kafkas göçmeni sevk edildi⁴⁸. 1877-1878 Savaşı esnasında, Varna'dan da Samsun'a göçmen sevk edildi. Bu yolla Samsun'a çıkarılan takribî 50.000 göçmenin bir kısmı sancak dahilinde yerleştirilirken, diğerleri karayolu ile Orta Anadolu'ya sevk ve

⁴⁶ BA, İrade- Hariciye, Nr. 13998.

⁴⁷ Sevgi Aktüre, *XIX. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara 1981, s. 101-102.

⁴⁸ Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1878-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1991, Sayı. 6, s. 109, 111, 115.

iskân edildiler⁴⁹. Balkan Savaşı'nı müteakip Anadolu'ya sığınan göçmenlerin bir kısmının da sancak dahilinde iskân edildikleri bilinmektedir⁵⁰.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Ruslar, Trabzon, Erzurum ve havalisini işgal etmişlerdi. İşgal sahasındaki halkın büyük bir kısmı yerini yurdunu terk ederek düşmana esir düşmemek, ırz ve namusunu muhafaza etmek endişesiyle henüz işgale maruz kalmamış Türk topraklarına iltica ettiler. Acara, Artvin ve Trabzon ahalisi Giresun, Ordu ve Samsun'a iltica etti. Hatta, Samsun yolu ile İstanbul'a kadar gidenler de oldu. Aralık 1916 tarihinde Canik sancağı sınırları içerisinde 85.000'i aşkın mülteci birikti. İleriki tarihlerde gelen mülteciler şehir dahilinde yerleştirelemeyince Sinop'a sevk edildiler. Bu sayı ileriki yıllarda daha da artacaktır. Mülteciler, savaş sonrası ocaklarına dönmeye başladılar. 11 Mayıs 1920 tarihi itibarıyla ülke dahilinde geri dönen mülteci sayısı 30.000'dir. Aynı tarihte Canik sancağında 116.000'i aşkın mülteci bulunuyordu⁵¹. Söz konusu mültecilerin bir kısmı yurtlarına ve ocaklarına dönmeyerek Canik sancağı dahilinde yerleşmeyi tercih etti.

Yukarıda açıkladığımız gelişmeler sonrası Canik sancağında büyük bir nüfus hareketinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu hareketler sonucu bölgedeki etnik unsurların birbirine olan oranları değişmiş olmakla birlikte 1918 yılında sancak dahilindeki nüfusun ezici çoğunluğunu Türkler oluşturmaktaydı. Halbuki Yunanistan ve müttefikleri Batum-Sinop arasında kalan Karadeniz bölgesinde yapay bir Rum devleti oluşturmak amacındaydılar. Bunun için bölgenin nüfus dengelerinin değiştirilmesi gerekiyordu. Bu amaçla, Rum çeteleri vasıtasıyla sancaktaki Türkler ya katledildi veya bir başka yere göç etmeye zorlandı. Ayrıca, Mütareke döneminde Kafkaslar'dan getirilen 30.000 *kolonist* Rum, Canik sancağı dahiline iskân edilmeye çalışıldı⁵². Bu faaliyetlere rağmen Rumlar sancak dahilinde çoğunluğu ele geçiremediler.

Eylül 1922'de Anadolu ve Doğu Trakya'da Yunan işgali sona erince Anadolu yeni bir kitlesel göç hareketine sahne oldu. Bu dönemde, Anadolu'daki Rumlar Türkiye'yi terk etmeye başladılar. Bu göç hareketi süresince Samsun-Trabzon kıyı şeridinde 30.000'den fazla Rum toplandı. Bunlar Yunan vapurları ile Yunanistan'a

⁴⁹ Nedim İpek, *Aynı eser*, s. 37- 38.

⁵⁰ Bu göçler hakkında geniş bilgi için Bkz. Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1994.

⁵¹ Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu- Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildiriler*, 16- 20 Mayıs 1994, Samsun 1994, s. 63, 100.

⁵² Mesut Çapa, *Pontus Meselesi Trabzon ve Giresun'da Millî Mücadele*, Ankara 1993, s. 11.

nakledildiler. 1922 yılının sonuna dek takriben bir milyon Rum Türkiye'yi terk etti. 30 Ocak 1923 tarihli Türk-Yunan nüfus mübadelesine ilişkin imza edilen sözleşme ve protokol kararları gereğince Yunanistan'daki Türkler (Batı Trakya'dakiler hariç) Anadolu'ya göç edeceklerdi. Mübadil Türkler'in yerleştirildikleri sahalardan birisi de Samsun mıntıkasıdır. Samsun ve havalisine Drama ve Kavala ahalisinden takriben 30.000 mübadilin yerleştirilmesi plânlandı⁵³.

SONUÇ

Bir devletin veya bölgenin nüfusu sayı bakımından sürekli değişim içindedir. Değişimin yönü ve hızı bakımından devletten devlete, bölgeden bölgeye veya aynı bölgede değişik tarihlerde farklılıklar vardır. Nüfustaki sayısal değişim ve değişimin hızı refah ve gelişim düzeyi, sağlık koşulları, doğum, ölüm, iklim, çevre koşulları, din, savaş ve göç gibi etkenlere bağlıdır.

Bu faktörler çerçevesinde Canik sancağının nüfusu ve nüfusundaki değişkenlik incelendiğinde yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Samsun'un bulunduğu coğrafi konum nüfusun sayısal değişimini temin eden en önemli etkidir. Çarşamba ve Bafra gibi verimli ovaların mevcudiyeti, Osmanlı dokuma sanayisinin önemli bir kısmının bulunduğu Amasya, Tokat ve Merzifon gibi yerlerin iskelesi konumunda oluşu ve Basra-Karadeniz ticaret yolu üzerinde yer alması bölgenin gelişimini etkiledi. Ticaret yolunun ve Osmanlı dokuma sanayisinin önemini yitirmesi sonucu Samsun'daki ekonomik faaliyet zayıfladı. Bu ise Canik'teki nüfus artış hızının azalmasına sebebiyet verdi. Ancak, Osmanlı, Avrupa'nın pazarı konumuna dönüştükten sonra liman kentlerindeki ekonomik faaliyetler arttı. Bir liman kenti olan Samsun'da da bu özellikleri tesbit ediyoruz.

Samsun'da ekonomik faaliyetler artınca şehrin hinterlandı ile ulaşım ve haberleşme ağının kurulmasına çalışıldı. Bu faaliyetler sonucu, Samsun 1880'de çağdaş bir iskeleye kavuşurken, 1890'lı yıllarda nisbeten düzgün yollarla kazalarına ve Orta-Anadolu'ya bağlandı. Bu ise şehrin ekonomik potansiyelini arttırdı. Bununla birlikte Ankara-Sivas demiryolu bağlantısı kurulunca, Samsun'a sevk edilen ziraî ürünlerin büyük bir kısmı demiryolu vasıtasıyla batıya sevk edilmeye başlandı. Bu nedenle Sivas ile Samsun'un bir demiryolu hattı ile birleştirilmesi plânlandı. Ancak, Rusya, menfaatine uygun olmayan bu projenin hayata geçirilmesine engel oldu.

Samsun ve havalisi XV. yüzyıl ile XX. yüzyıl arasında yukarıda ifade ettiğimiz ekonomik gidişe paralel büyük nüfus dalgalanmaları ile karşı karşıya

53- Kemâl Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul 1995, s. 7-9, 52-53, 113.

kaldı. Ekonomik canlılığın azaldığı ve asayişin bozulduğu dönemde Samsun'dan başta İstanbul olmak üzere diğer şehirlere yönelik bir göç başladı. Bununla birlikte, XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin ekonomisi eskisiyle kıyas edilemeyecek bir derecede canlanınca, Orta-Anadolu'dan ve Doğu Karadeniz'den Samsun'a yoğun bir nüfus akışı oldu. Özellikle, Orta- Anadolu'da ticaretle meşgul olan gayr-i müslimler göç kervanına katıldılar.

Bu durum Canik sancağındaki nüfusun yapısını değiştirdi. Bölgede gayr-i müslim nüfus arttı. Dengenin bozulmasının bir diğer sebebi de askere alma sistemidir. Gayr-i müslim reaya, cizye veya askerlik bedeli vermek suretiyle askere gitmez iken, Anadolu Türkleri'ni istisnasız silâh altına alınıyordu. Dolayısıyla Canik sancağı dahilindeki Türkler de askere alındılar. 1768-1922 tarihleri arasında meydana gelen savaşlarda Canik bölgesinden toplanan askerler daha ziyade Kafkas ve Doğu cephelerinde savaştılar. Cepheye gidenlerin çoğu geri dönemedi. Alî Paşa'nın deyimiyle Türkler, cizyeyi kanları ile ödediler. Ortaya çıkan dengesizlik, Kafkas ve Rumeli göçmenlerinin sancak dahiline iskân edilmesi ile giderilmeye çalışıldı.

Mondros Mütarekesi'ni müteakip Yunanlılar, Batum-Sinop sahil şeridinde bir Rum devleti kurmayı plânladılar. Bunu gerçekleştirmek için bölgenin nüfus yapısını değiştirmeleri gerekiyordu. Aksi takdirde azınlık olan Rumlar'ın bir devlet oluşturmaları imkânı yoktu. Bu nedenle dışarıdan bölgeye *Rum kolonistleri* getirildi. Böylece, Rumlar çoğunluk hale getirilmeye çalışıldı. Fakat, herhangi bir başarı elde edilemedi. Lozan'da imza edilen mukavele ve protokollerle Anadolu'daki Rumlar ile Yunanistan'daki Türkler mübadele edildi. Mübadil Türkler'den bir kısmı da Samsun ve havalisine yerleştirildi.